

Г.П. Тимченко,
старший науковий
співробітник
Інституту держави
і права ім. В.М. Корецького
НАН України,
кандидат юридичних наук

Summary
Studies issues of realization
of legal proceedings principles
in the process of civil cases re-
viewing. Formulates proposals
on improvement of procedural
legislation

Проблеми реалізації принципів судочинства при перегляді цивільних справ

Тривалий час процесуальне законодавство стосовно оскарження судових рішень синтезувало в касаційному провадженні риси класичної касації та апеляції. На будь-якому етапі розвитку нашої історії, а разом з нею державних і правових інститутів, неминучим було звертання до базових, фундаментальних цінностей демократичної держави. Зрозуміло, що вони знаходять специфічне вираження в нормах законодавства, зокрема надаючи право на касацію, котре в сучасних умовах розуміється не інакше як перевірка судом третьої інстанції рішення суду, що набрало законної сили, і лише з точки зору правильності застосування норм матеріального і процесуального права¹.

У зв'язку з наведеним вище викликає інтерес оцінювання сучасного вітчизняного процесуального законодавства в аспекті його адекватності (відповідності) вимогам класичної касації. На нашу думку, критеріями такого оцінювання можуть бути обрані вже відомі характерні риси (особливості) касаційного провадження.

Право на касацію в сучасних умовах розуміється не інакше як перевірка судом третьої інстанції рішення суду, що набрало законної сили, і лише з точки зору правильності застосування норм матеріального і процесуального права

За загальним правилом, касаційне провадження має здійснюватися в судах третьої інстанції, тобто у вищих стосовно судів першої та апеляційної інстанцій. Стаття 323 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК) передбачає, що касаційною інстанцією в цивільних справах є суд, визначений Законом від 7 лютого 2002 р. № 3018-III «Про судоустрій України» як суд касаційної інстанції у цих справах (на сьогодні його функції виконує Судова палата у цивільних справах Верховного Суду України). Судом касаційної інстанції в адміністративних справах є Вищий адміністративний суд України (ст. 210 Кодексу адміністративного судочинства України; далі — КАС). У господарському судочинстві функції касаційної інстанції виконує Вищий господарський суд України (ст. 108 Господарського процесуального кодексу України; далі — ГПК).

У публікаціях, присвячених апеляційному провадженню², порушувалося питання стосовно суб'єктів апеляції і висловлювалися сумніви щодо правиль-

¹ Див.: Б о р и с о в а Е. А. Проверка судебных актов по гражданским делам. — М., 2005. — С. 88 (тут і далі — переклад автора).

² Див.: Т и м ч е н к о Г. П. Теоретичні проблеми та практика реалізації принципів судочинства в Україні. — К., 2010. — С. 246—251.

ності рішення законодавця надати право апеляційного оскарження необмеженому колу осіб без будь-яких обмежень предмета оскарження. Це певною мірою стосується і касаційного провадження. Проте слід віддати належне законодавцю, адже він послідовно дотримується своєї позиції і в касаційному провадженні, надаючи право касації тому самому колу осіб і не запроваджуючи якихось заборон (обмежень) на оскарження судових рішень.

У праві оскарження судового рішення в касаційному порядку найчіткіше виявляється принцип диспозитивності, оскільки це оскарження може бути здійснене лише за волевиявленням самих учасників процесу й у формах, передбачених процесуальним законодавством

Відповідно до ст. 324 ЦПК сторони та інші особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права й обов'язки, мають право оскаржити в касаційному порядку рішення та ухвали суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному порядку, а також рішення і ухвали апеляційного суду. Підставами касаційного оскарження є неправильне застосування судом норм матеріального права чи порушення норм процесуального права. Подібні правила передбачені і ст. 211 КАС, ст. 107 ГПК.

Зробимо лише одну ремарку стосовно господарського судочинства, в котрому суб'єктний склад осіб, які мають право касаційного оскарження, доповнений особами, що не брали участі у справі. Важко зрозуміти мотив законодавця, який із самого початку виходив із того, що право оскарження може бути здійснене виключно учасниками процесу, які не задоволені прийнятим судовим актом.

У будь-якому випадку в праві оскарження судового рішення в касаційному порядку найчіткіше виявляється принцип диспозитивності, оскільки це оскарження може бути здійснене лише за волевиявленням самих учасників процесу й у формах, передбачених процесуальним законодавством. Відповідно до цього ж принципу всім заінтересованим в оскарженні рішення суду особам надані широкі (по суті, необмежені) можливості й у сфері визначення предмета оскарження. В касаційному порядку можуть бути оскаржені рішення судів першої та апеляційної інстанцій, причому як в повному обсязі, так і частково³.

Крім того, дія принципу диспозитивності виявляється в наявності інших можливостей суб'єктів процесу. Зокрема, відповідно до ст. 329 ЦПК особи, які беруть участь у справі, мають право приєднатися до касаційної скарги, поданої особою, на стороні котрої вони виступали. До цієї скарги можуть приєд-

натися особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права та обов'язки.

Особа, яка подала касаційну скаргу, як передбачено ст. 330 ЦПК, має право доповнити чи змінити її протягом строку на касаційне оскарження, відкликати її до початку розгляду справи у суді касаційної інстанції чи відмовитися від неї до закінчення касаційного провадження. Згідно зі ст. 334 ЦПК незалежно від того, за касаційною скаргою кого з осіб, які беруть участь у справі, було відкрито касаційне провадження, в суді касаційної інстанції позивач має право відмовитися від позову, а сторони — укласти між собою мирову угоду з додержанням правил цього Кодексу, що регулюють порядок і наслідки вчинення таких процесуальних дій.

В адміністративному судочинстві особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси чи обов'язки, в будь-який час до закінчення касаційного розгляду мають право приєднатися до касаційної скарги, підтримуючи її вимоги (ст. 217 КАС); особа, яка подала касаційну скаргу, також має право відмовитися від неї або змінити її до закінчення касаційного розгляду (ст. 218 КАС); позивач може відмовитися від адміністративного позову, а сторони — примиритися в будь-який час до закінчення касаційного розгляду (ст. 219 КАС). Можливість відмовитися від поданої скарги передбачена і ст. 111⁶ ГПК.

Запропоновані законодавцем строки касаційного оскарження цілком оптимальні в аспекті реалізації принципу доступності судового захисту

З принципами судочинства можна пов'язати і ті положення закону, котрі регламентують строки касаційного оскарження, порядок подання касаційних скарг і порушення провадження. Відповідно до ст. 325 ЦПК касаційна скарга може бути подана протягом двох місяців з дня набрання рішенням (ухвалою) апеляційного суду законної сили. Один місяць для подання касаційної скарги передбачають ст. 212 КАС і ст. 110 ГПК після набрання законної сили судовим рішенням суду апеляційної інстанції (в господарському судочинстві — рішенням місцевого господарського суду чи постановою апеляційного господарського суду).

Вважаємо, що запропоновані законодавцем строки касаційного оскарження цілком оптимальні в аспекті реалізації принципу доступності судового захисту. Тому не зовсім зрозумілою є критика К.М. Бідою двомісячного строку оскарження, передбаченого в ЦПК. На її думку, такий строк є надто тривалим і неприйнятним для господарського судочинства⁴.

³ Поділяємо думку В.В. Комарова про необхідність обмеження об'єкта касації за прикладом європейського законодавства і міжнародних конвенцій. Див.: Комаров В.В. Проблеми касації у аспекті принципу *res judicata* // Проблеми теорії та практики цивільного судочинства. — Х., 2008. — С. 594, 596, 601.

⁴ Див.: Біда К.М. Касаційне провадження в господарському судочинстві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2005. — С. 10.

Дозволимо собі не погодитися з такою думкою і послатися при аналізі цього питання (як й інших актуальних проблем сучасної процесуальної науки) на авторитетну думку С.Я. Фурси. Вона пише, що проблеми з реалізацією права на звернення до касаційної інстанції створюються штучно судами апеляційної інстанції, зокрема, коли рішення або ухвала апеляційного суду тривалий час перебуває на стадії «виготовлення» після проголошення вступної і резолютивної частин. Потім ухвала разом зі справою передається на експедицію і знов-таки тривалий час не потрапляє до суду першої інстанції. Тобто формально, за висновком вченої, строк у два місяці — це значний проміжок часу, який дуже швидко спливає⁵.

Відповідно до ст. 327 ЦПК касаційна скарга подається безпосередньо до суду касаційної інстанції, де вона реєструється і передається в порядку черговості судді-доповідачу, який перевіряє її відповідність вимогам ст. 326 цього Кодексу⁶. В адміністративному судочинстві скарга подається безпосередньо до суду касаційної інстанції (ст. 212 КАС). Лише в господарському процесі касаційна скарга подається через місцевий чи апеляційний господарський суд, який прийняв оскаржуване рішення чи постанову (ст. 109 ГПК). Ми вже відзначали при аналізі апеляційного провадження позитивні елементи процедури, яка передбачає подання скарг безпосередньо до суду вищої інстанції. Стосовно касаційного провадження в цивільному та адміністративному судочинстві законодавець вибрав правильне рішення. Проте в господарському судочинстві давно виникла необхідність перегляду багатьох його положень, зокрема з метою уніфікації процесуальних норм.

Відповідно до ст. 328 ЦПК після одержання касаційної скарги, оформленої згідно з вимогами ст. 326 цього Кодексу, суддя-доповідач протягом 10-денного строку вирішує питання про відкриття касаційного провадження, про що постановляє відповідну ухвалу, витребує справу, надсилає копії касаційної скарги та доданих до неї матеріалів особам, які беруть участь у справі, і встановлює строк, протягом якого можуть бути подані заперечення на касаційну скаргу.

Суддя-доповідач відмовляє у відкритті касаційного провадження у справі, якщо: 1) справа не підлягає касаційному розгляду в порядку цивільного судочинства; 2) справа не переглядалася в апеляційному порядку; 3) є ухвала про закриття касаційного провадження у зв'язку з відмовою особи від касаційної

скарги на це саме рішення чи ухвалу; 4) є ухвала про відхилення касаційної скарги особи або про відмову у відкритті касаційного провадження за касаційною скаргою особи на це саме рішення чи ухвалу; 5) касаційна скарга є необґрунтованою, і викладені в ній доводи не викликають необхідності перевірки матеріалів справи.

Стаття 214 КАС передбачає, що касаційна скарга реєструється у день її надходження до адміністративного суду касаційної інстанції та не пізніше наступного дня передається в порядку черговості судді-доповідачу. Після отримання касаційної скарги, оформленої відповідно до вимог ст. 213 КАС, суддя-доповідач у п'ятиденний строк вирішує питання про відкриття касаційного провадження, про що постановляє відповідну ухвалу, витребує справу.

Що стосується ГПК, то його норми щодо прийняття касаційної скарги дуже лаконічні і не створюють труднощів у їх практичному застосуванні. У ст. 111⁴ цього Кодексу йдеться про те, що про прийняття касаційної скарги до провадження суд виносить ухвалу, в якій повідомляється про час і місце розгляду скарги. Крім того, норми ст. 111³ закріплюють лише підстави для повернення касаційної скарги.

Співвідносити строк для підготовки доповіді зі строком подання заперечень на скаргу недоречно, оскільки власне подання заперечень як правомочність, що ґрунтується на принципі змагальності, є лише правом суб'єкта

Відповідно до ст. 331 ЦПК після отримання справи суддя-доповідач протягом 10 днів готує доповідь, у якій викладає обставини, необхідні для ухвалення рішення суду касаційної інстанції, з'ясовує питання про склад осіб, котрі мають брати участь у справі.

Як бачимо, законодавцем не найкращим чином сформульовані норми про підготовку справи до касаційного розгляду. Не дивно, що редакція розглядуваної статті ЦПК неодноразово критикувалася. С.Я. Фурса, на наш погляд, правильно звернула увагу на те, що на етапі підготовки справи до касаційного розгляду суддя-доповідач має визначитися зі складом осіб, які братимуть участь у справі, оскільки він зобов'язаний надіслати цим суб'єктам після відкриття касаційного провадження копії касаційної скарги. Тому вельми раціонально уявляється пропозиція вченої замінити слово «визначає» на «уточнює».

Водночас співвідносити строк для підготовки доповіді (по суті, це головна мета всієї підготовки) зі строком подання заперечень на скаргу недоречно, оскільки власне подання заперечень як правомочність, що ґрунтується на принципі змагальності, є лише правом суб'єкта. Невикористання цього права не спричиняє жодних несприятливих процесуальних наслідків (як й інших відзивів, можливість подання котрих передбачена Кодексом). Через це доповідь готується переважно за аргументами, викладеними в касаційній скарзі, що впливає на сутність такої доповіді, робить її однобокою.

⁵ Див.: Фурса С.Я., Фурса Є.І., Щербак С.В. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 т. — К., 2006. — Т. 1. — С. 837.

⁶ Вимоги до форми і змісту касаційних скарг певною мірою стандартизовані, але вони також покликані забезпечити реалізацію принципів судочинства. Зокрема за принципом змагальності особа, яка подає касаційну скаргу, повинна надати суду копії скарги і доданих до неї матеріалів за кількістю учасників справи, а також копії оскаржуваних рішень суду першої та апеляційної інстанції (ст. 326 ЦПК). Аналогічні вимоги, за винятком копій матеріалів, передбачені і ст. 213 КАС. У господарському судочинстві до скарги додаються тільки докази надсилання копії скарги іншій стороні у справі (ст. 111 ГПК), хоча ст. 111¹ ГПК зобов'язує особу, котра подала касаційну скаргу, надіслати другій стороні не тільки скаргу, але й документи, які відсутні у цієї сторони.

І з огляду на це абсолютно правильними є висновки, котрих дійшла С.Я. Фурса⁷.

Завдання щодо підготовки справи до касаційного розгляду в КАС сформульовані значно точніше. У ст. 215 цього Кодексу встановлено, що суддя-доповідач протягом 10 днів після відкриття касаційного провадження: визначає склад осіб, які братимуть участь у справі; направляє їм копії ухвали про відкриття касаційного провадження і копії касаційної скарги, інформацію про їх права й обов'язки, встановлює строк, протягом якого вони можуть подати заперечення на скаргу; вирішує заявлені в письмовій формі клопотання; вирішує питання про можливість попереднього розгляду справи або проведення письмового провадження; вирішує питання про припинення виконання оскаржуваного судового рішення, а також інші питання, розв'язання котрих є необхідним для касаційного розгляду справи. Після проведення підготовчих дій суддя-доповідач повідомляє про них колеги суддів, яка постановляє ухвалу про закінчення підготовки та призначення справи до касаційного розгляду.

Створення за допомогою норм законодавства моделі касації будь-якого типу неможливе без визначення меж розгляду справи касаційним судом

У межах досліджуваної проблематики викликають інтерес і норми, присвячені попередньому розгляду справи. Стаття 332 ЦПК передбачає, що попередній розгляд справи має бути проведений протягом п'яти днів, після складення доповіді суддею-доповідачем, колегією у складі трьох суддів у нарадчій кімнаті без повідомлення осіб, які беруть участь у справі. У попередньому судовому засіданні суддя-доповідач повідомляє колеги суддів про проведення підготовчих дій та обставини, необхідні для ухвалення рішення судом касаційної інстанції. Справа призначається до розгляду, якщо хоч один суддя із складу суду дійшов такого висновку. Про призначення справи до судового розгляду постановляється ухвала, яка підписується всім складом суду. Подібні положення встановлені також ст. 220¹ КАС.

Проаналізовані нами процедури касаційного розгляду мають важливе значення для формування моделі касації у вітчизняному процесуальному законодавстві, та справа не тільки в цьому. Створення за допомогою норм законодавства моделі касації будь-якого типу неможливе без визначення меж розгляду справи касаційним судом. В обраному нами зрізі наукового пошуку це, мабуть, першорядна характеристика касаційного провадження. Проте відомий вчений-практик А.Й. Осетинський поняття і зміст касації визначив шляхом перенесення абстрактно-наукової моделі у сферу практичного правозастосування⁸.

⁷ Див.: Фурса С.Я., Фурса Є.І., Щербак С.В. Знач. праця. — С. 854.

⁸ Див.: Осетинський А.Й. Організація та функціональні засади діяльності суду касаційної інстанції господарської юрисдикції. — К., 2006. — С. 37.

Відповідно до ст. 335 ЦПК під час розгляду справи в касаційному порядку суд перевіряє в межах касаційної скарги правильність застосування судом першої або апеляційної інстанції норм матеріального чи процесуального права і не може встановлювати або (та) вважати доведеними обставини, що не були встановлені в рішенні чи відкинуті ним, вирішувати питання про вірогідність або невірогідність того чи іншого доказу, про перевагу одних доказів над іншими. Касаційний суд перевіряє законність судових рішень лише в межах позовних вимог, заявлених у суді першої інстанції. Суд не обмежений доводами касаційної скарги, якщо під час розгляду справи буде виявлено неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права, що є обов'язковою підставою для скасування рішення.

Подібні правила сформульовані й у ст. 220 КАС, ст. 111⁷ ГПК. Але в адміністративному судочинстві суд касаційної інстанції перевіряє також правильність правової оцінки обставин у справі, не може досліджувати докази (в господарському судочинстві — збирати нові докази або додатково перевірити докази), може встановити порушення норм матеріального чи процесуального права, на які не було посилання в касаційній скарзі.

Вважаємо, що законодавець правильно приділив підвищену увагу нормам, котрі регламентують межі розгляду справи, з огляду на значення цих положень для сутності усього касаційного провадження.

Відповідно до ст. 333 ЦПК справа розглядається в касаційному порядку колегією у складі п'яти суддів без повідомлення осіб, які брали участь у справі. У разі необхідності ці особи можуть бути викликані для надання пояснень у справі.

Головуючий відкриває судові засідання і оголошує, яка справа, за чією скаргою та на рішення, ухвалу якого суду розглядається. Суддя-доповідач повідомляє в необхідному обсязі зміст оскаржуваного рішення суду та доводи касаційної скарги. Сторони й інші особи, які беруть участь у справі, дають свої пояснення, першою дає пояснення сторона, яка подала касаційну скаргу. Якщо рішення оскаржили обидві сторони, першим дає пояснення позивач. Суд може обмежити тривалість пояснень, встановивши для всіх осіб — учасників справи — рівний проміжок часу, про що оголошується на початку судового засідання. У своїх поясненнях сторони та інші особи, які беруть участь у справі, можуть наводити тільки ті доводи, які стосуються підстав касаційного розгляду справи. Заслухавши пояснення осіб, які беруть участь у справі, суд виходить до нарадчої кімнати.

Подібні правила передбачені і ст. 221 КАС, але при цьому касаційний розгляд здійснюється колегією суддів у складі не менше п'яти осіб за правилами розгляду справи судом першої інстанції з урахуванням особливостей, встановлених цим Кодексом (у господарському судочинстві скарга розглядається також за правилами розгляду справи у суді першої інстанції,

за винятком процесуальних дій, пов'язаних із встановленням обставин справи та їх доказуванням), а також за участю належним чином повідомлених сторін та інших осіб, які беруть участь у справі.

Увагу практично всіх дослідників перевірочних стадій судочинства привертає позиція законодавця стосовно повноважень суду касаційної інстанції, зокрема права суду прийняти нове рішення.

Стосовно закріплення моделі «класичної» касації обґрунтованими є пропозиції дослідників про відміну права на прийняття нового рішення чи зміну рішення, хоча це право передбачено процесуальними кодексами

Відповідно до ст. 341 ЦПК суд касаційної інстанції має право скасувати судові рішення й ухвалити нове або змінити рішення, якщо застосовано закон, котрий не поширюється на ці правовідносини, чи не застосовано закон, який підлягав застосуванню. В адміністративному судочинстві суд касаційної інстанції має право скасувати судові рішення судів першої та апеляційної інстанцій і прийняти нове рішення, якщо обставини справи встановлені повно і правильно, але суди першої та апеляційної інстанцій порушили норми матеріального чи процесуального права, що призвело до ухвалення незаконного судового рішення (ст. 229 КАС).

Існування такого повноваження може свідчити лише про наявність у законодавстві України елементів ревізійної перевірки судових рішень, які набрали законної сили. Якщо ж йдеться про закріплення моделі «класичної» касації, то обґрунтованими є пропозиції дослідників про відміну права на прийняття нового рішення чи зміну рішення, хоча це право передбачено процесуальними кодексами.

На думку О.М. Губіна, головне призначення цієї пропозиції щодо зміни компетенції суду касаційної інстанції полягає в тому, що її реалізація дозволить чіткіше визначити основне цільове призначення суду касаційної інстанції і сприятиме послідовному розмежуванню підстав перевірки оскаржуваних судових актів у судах касаційної та апеляційної інстанцій⁹.

На нашу думку, цей автор визначив правильні орієнтири для розробки проблематики, що розглядається. Метою касаційної інстанції було і буде здійснення касаційного судового контролю за застосуванням норм матеріального та процесуального права у конкретній справі, а також встановлення єди-

ної практики тлумачення та застосування законодавства для судових інстанцій нижчого рівня¹⁰. Приватні інтереси, певна річ, теж важливі для законодавця, і вони теж враховуються. З огляду на наведене вище погодимося із С.Я. Фурсою: не можна говорити, що касаційний суд лише усуває порушення, які мали місце при кваліфікації правовідносин і виявилися у неправильному виконанні вимог законодавства, оскільки застосування конкретних норма-

тивних актів до врегулювання правовідносин можливе лише при визначенні їх базису — юридичних обставин, а останні залежать від їх доведеності доказами¹¹. Тобто стосовно оцінки результатів розгляду відміна права прийняти нове рішення чи змінити рішення для учасників справи буде кращою, ніж прийняття остаточного рішення суду касаційної інстанції.

Крім того, завдання забезпечити однакове правозастосування навряд чи співвідноситься із завданням вирішити правовий спір. Точніше кажучи, перше завдання більш важливе. І.Є. Енгельман писав, що касаційна скарга спрямована скоріше на відміну незаконної постанови, ніж на досягнення правильного рішення¹².

Процесуальне законодавство кожної країни має свою специфіку, але процес гармонізації та уніфікації неминучий. Тому є необхідність чіткіше визначити кінцевий результат, бажане бачення інституту касації як одного з найважливіших правових інструментаріїв у демократичній державі

Тому для регламентації класичної касаційної перевірки судових рішень у розглядуваному аспекті необхідно виключити із законодавства повноваження суду касаційної інстанції щодо прийняття нового рішення або зміни рішення. При цьому акцент треба зробити на повноваженні суду направляти справу на новий розгляд до того суду, який прийняв судові рішення, що згодом було відмінено.

Такими, на наш погляд, є загальні особливості вітчизняної моделі касаційного провадження. Зрозуміло, що процесуальне законодавство кожної країни має свою специфіку, але процес гармонізації та уніфікації неминучий. Тому є необхідність чіткіше визначити кінцевий результат, бажане бачення інституту касації як одного з найважливіших правових інструментаріїв у демократичній державі.

¹⁰ Див.: Осетинський А.Й. Значч. праця. — С. 33.

¹¹ Див.: Фурса С.Я., Фурса Є.І., Щербак С.В. Значч. праця. — С. 871.

¹² Див.: Енгельман І.Е. Курс русского гражданского судопроизводства. — Юрьев, 1912. — С. 398.

⁹ Див.: Губин А.М. Кассация в судебно-арбитражном процессе: основные направления реформирования. — М., 2005. — С. 94, 95, 101.